

ACTA HISTRIAE
25, 2017, 3

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE

25, 2017, 3

KOPER 2017

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 25, leto 2017, številka 3

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralic (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Marijan Premović (MNE), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednik/Redattore/
Editor:**

Gorazd Bajc, Urška Lampe

**Gostujoča urednika /
Guest Editors:**

Marta Verginella, Marko Kambič

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Urška Lampe (slo.), Gorazd Bajc (it.)

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Urška Lampe (angl., slo.), Gorazd Bajc (it.)

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale[®]

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Garibaldijeva 18 / Via Garibaldi 18
e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency, Mestna občina Koper, Luka Koper d.d.

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Strappado tortura. Mučenje viseče ženske / Tortura Strappado. Tortura di donna pendente / Strappado torture. Hanging woman torture (<https://www.planetdeadly.com/human/medieval-torture-devices>)

Redakcija te številke je bila zaključena 1. novembra 2017.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.
All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Marta Verginella:** O zgodovinjenu dihotomije mesta in podeželja 457
Sulla storicizzazione della dicotomia tra città e campagna
On Historicising the Dichotomy, the City and the Countryside
- Irena Benyovsky Latin:** Grad i zaleđe u narativnim vrelima: konstruiranje tradicije o ranosrednjovjekovnim doseljnjima u Dubrovnik iz slavenskog zaleđa 473
La città e il suo hinterland nelle fonti narrative: la costruzione della tradizione del primo insediamento medievale a Dubrovnik dall'entroterra slavo
The City and its Hinterland in the Narrative Sources: Construction of the Tradition of Early Medieval Settling in Dubrovnik from Slavic Hinterland
- Marko Štuhec:** O vonjavah v nosu grofa Wolfa Sigmunda Lichtenberga. Soteška graščina v 18. stoletju kot podeželsko mestni kulturni hibrid 511
Sugli odori percepiti dal conte Wolf Sigmund Lichtenberg. Il castello Soteska come ibrido culturale tra città e campagna nel Settecento
On the Smells in the Nose of Count Lichtenberg. The Manor House of Soteska in the 18th Century as a Cultural Hybrid
- Francesco Toncich:** Narrazioni e pratiche politiche antislave a Trieste tra città e campagna (1850–1871) 539
Anti-Slavic Narrations and Political Practices in Trieste between City and Countryside (1850–1871)
Protislovanske naracije in politične prakse v Trstu med mestom in podeželjem (1850–1871)
- Darja Kerec:** Setting the Borderline between the Urban and the Rural in the Slovene March between 1765 and 1924 563
La questione dei confini tra l'urbano e il rurale nella Slovenska krajina tra gli anni 1765–1924
Vprašanje razmejitve med urbanim in ruralnim v Slovenski krajini v obdobju 1765–1924

- Božo Repe:** Modernizacije pri Slovencih 581
La questione della modernizzazione degli sloveni
Modernizations among Slovenes
- Bojan Baskar:** Mesto in podeželje v povojni italijanski agrarni zgodovini
in etnoantropologiji 597
Città e campagna nella storia agraria italiana del dopoguerra
e nell'etnoantropologia
City and Countries in the Postwar Italian Agrarian History
and Ethnoantropology
- Davide Artico:** Urban Visibility Changes as an Effect of the Redefinition
of Minorities in Poland after 1989 613
Modifiche nella visibilità urbana come conseguenza della ridefinizione
delle minoranze in Polonia dopo il 1989
Spremembe v vidljivosti urbanega zaradi prevrednotenja manjšin
na Poljskem po letu 1989
- Marko Kambič:** Ljubljanske malefične svoboščine
v evropskem kontekstu – ob 500 letnici njihove podelitve 629
L'ordinanza criminale per la città di Lubiana nel contesto europeo – in occasione
del 500° anniversario della loro emanazione
Criminal Justice Freedoms for Ljubljana in the European Context – Upon
the 500th Anniversary of their Granting
- Darko Darovec:** *Faciamus vindictam*. Maščevalni umor in oprostilna sodba
v Landarju leta 1401 med obredom maščevanja ter akuzatornim
in inkvizitornim sodnim procesom 653
Faciamus vindictam. Assoluzione da omicidio vendicativo ad Antro nel 1401
tra la consuetudine della vendetta e il rito processuale accusatorio e inquisitorio
Faciamus vindictam. Vengeful Murder and Acquittal in Antro in 1401 Between
the Custom of Vengeance and the Adversarial and Inquisitorial Trial Rite
- Gorazd Stariha:** Vojaški beguni v prvi polovici 19. stoletja in kaznovanje
njihovih pomagačev. Primer kazenskih spisov Deželnega sodišča
v Ljubljani v letih 1825–1849 701
I disertori nella prima metà dell'Ottocento e la punizione per coloro
che davano loro aiuto. Il caso degli atti penali del Tribunale regionale
di Lubiana negli anni 1825–1849
The Deserters in the first half of the 19th Century and the Punishment
for those who gave them help. The Case of Criminal Acts of the Regional Tribunal
of Ljubljana in the Years 1825–1849

Lovro Šturm: Začetek revolucionarnega kazenskega prava na Slovenskem in njegovi odmevi po drugi svetovni vojni in po demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije	719
<i>La prima fase del diritto penale rivoluzionario in Slovenia e i suoi echi dopo la Seconda guerra mondiale e in seguito alla democratizzazione e all'indipendenza della Repubblica di Slovenia</i>	
<i>The Rise of Revolutionary Criminal Law in Slovenia and its Echoes after the Second World War and after the Democratisation and the Independence of the Republic of Slovenia</i>	
Milan Balaban: Czechoslovak Tourists in the Yugoslav Adriatic in the Interwar Period (1918–1939)	747
<i>I turisti cecoslovacchi nell'Adriatico jugoslavo nel periodo tra le due guerre (1918–1939)</i>	
<i>Češkoslovaški turisti na jugoslavanskem Jadranu v obdobju med svetovnima vojnama (1918–1939)</i>	
Urška Lampe: »Revolucija v polnem pomenu besede!« Izsledki jugoslovanske preiskave deportacij iz Julijske krajine po koncu druge svetovne vojne	767
<i>»Una rivoluzione nel pieno senso della parola!« I risultati delle indagini jugoslave sulle deportazioni dalla Venezia Giulia nel secondo dopoguerra</i>	
<i>»A Revolution in the Full Sense of the Word!« The Results of the Yugoslav Investigation Regarding the Postwar Deportations from Venezia Giulia</i>	
Federico Tenca Montini, Saša Mišić: Comunisti di un altro tipo: le simpatie filo-jugoslave in Italia (1948–1962)	785
<i>Communists of a Different Kind: the pro-Yugoslav Trend in Italy (1948–1962)</i>	
<i>Komunisti druge sorte: projugoslovanske simpatije v Italiji (1948–1962)</i>	
Navodila avtorjem	813
<i>Istruzioni per gli autori</i>	816
<i>Instructions to authors</i>	820

»REVOLUCIJA V POLNEM POMENU BESEDE!«
 IZSLEDKI JUGOSLOVANSKE PREISKAVE DEPORTACIJ IZ
 JULIJSKE KRAJINE PO KONCU DRUGE SVETOVNE VOJNE

Urška LAMPE

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja, Čentur 1f, 6273 Marezige, Slovenija
 e-mail: urskalampe@gmail.com

IZVLEČEK

Deportacije iz Julijske krajine po drugi svetovni vojni so bile, z nekaj izjemami, do sedaj deležne le malo pozornosti s strani zgodovinopisja, tako slovenskega kot italijanskega. Posebej so bili do sedaj manj izpostavljeni jugoslovanski vidiki problema. Zato pričujoči prispevek zapolnjuje to vrzel in prinaša analizo preiskav, ki jih je glede deportiranih oseb v letu 1946 vodila beograjska vlada. Na podlagi še neobjavljenih arhivskih virov so izpostavljeni razlogi za preiskavo in kašne rezultate je prinesla.

Ključne besede: povojna maščevanja, deportacije, Jugoslavija, Italija, Velika Britanija, Združene države Amerike, Julijska krajina, Trst, Mirko Vratović

»UNA RIVOLUZIONE NEL PIENO SENSO DELLA PAROLA!«
 I RISULTATI DELLE INDAGINI JUGOSLAVE SULLE DEPORTAZIONI
 DALLA VENEZIA GIULIA NEL SECONDO DOPOGUERRA

SINTESI

Le deportazioni dalla Venezia Giulia nel secondo dopoguerra hanno ricevuto finora, con qualche eccezione, poca attenzione dalle storiografie, sia quella slovena che italiana. In particolare sono stati finora meno analizzati gli aspetti jugoslavi della questione. Pertanto, il contributo intende colmare questa lacuna e fornire l'analisi delle indagini riguardo i deportati condotte nel 1946 dalle autorità di Belgrado. Sulla base di fonti archivistiche inedite vengono esposte le ragioni per le indagini e i risultati raggiunti.

Parole chiave: vendette nel dopoguerra, deportazioni, Jugoslavia, Italia, Gran Bretagna, Stati Uniti d'America, Venezia Giulia, Trieste, Mirko Vratović

UVOD

Deportacije iz Julijske krajine ob koncu druge svetovne vojne so bile v zgodovinopisni obravnavi pogosto potisnjene v senco veliko bolj odmevnih »fojbe« oziroma izvansodnih likvidacij, ki so monopolizirale obmejne raziskave za obdobje osvoboditve Trsta.¹ Na tem mestu lahko omenimo le nekatera referenčna dela, ki se nanašajo predvsem na dogodke v maju 1945, vezane na izvansodne likvidacije in povojni boj za mejo na tem območju (Spazzali, 1990; Troha, 1999; Pupo, 2010; Pupo & Spazzali, 2003; Valdevit, 1997; Pirjevec, 2007; Pirjevec et al., 2012; Wörsdörfer, 2009; Cernigoi, 2005 idr.). Najpogosteje se v teh raziskavah glede deportacij omenjajo zgolj slabe razmere, ki so vladale v ujetništvu, predvsem v taborišču v Dolu pri Borovnici, o katerem je izšlo tudi nekaj spominskih del (npr. Papo, 1984; Razzi, 1992; Dassovich, 1997; Rossi Kobau, 2001; Gobbato, 2005; Rumici, 2006; Barral, 2007). Velja izpostaviti, da je Constantino Di Sante, in sicer na podlagi rimskih arhivskih virov, pripravil dokaj natančno študijo glede deportacij in z njimi povezanimi diplomatskimi spori med Italijo in Jugoslavijo (Di Sante, 2007), prikazuje pa zgolj parcialno sliko, saj izpostavlja le italijanski pogled na problematiko. Nekaj raziskav glede jugoslovanskih vidikov je bilo opravljenih, predvsem glede aretacij samih (Troha, 1999, 2000, 2004, 2012) in oseb, ki so bile aretirane (Troha, 2014). Z vprašanjem deportacij iz Goriške se je v 90-ih letih ukvarjala tudi Nataša Nemeč (npr. Miccoli, 1994, 1995; Nemeč, 1996).

Dosedanje raziskave so torej v glavnem temeljile na italijanskih in slovenskih virih. Sistematične analize na podlagi anglo-ameriških dokumentov je doslej opravil le Gorazd Bajc (Bajc, 2011, 2012a, 2012b). To je najverjetneje posledica tudi tega, ker so bile »fojbe« veliko bolj v ospredju in ker naj bi bilo gradivo glede vojnih ujetnikov v Jugoslaviji povsem uničeno, med njim najverjetneje tudi gradivo glede deportiranih.² Dne 18. marca 1950 je namreč notranje ministrstvo vlade Ljudske republike Slovenije, na podlagi odredbe jugoslovanskega notranjega ministrstva o ureditvi arhivov z dne 6. decembra 1949, brez posebnega komentarja naročilo, naj se (med ostalimi) uniči tudi arhiv odseka za vojne ujetnike.³ Kljub temu nam je raziskovanje po arhivih ponudilo številne dokumente, ki lahko vsaj delno rekonstruirajo problematiko deportiranih, in sicer predvsem, kot so jo spremljale jugoslovanske oblasti. Na podlagi nekaterih še neobjavljenih arhivskih virov, predvsem iz Diplomatskega arhiva Zunanjega ministrstva Republike Srbije, pričujoči članek torej obravnava vprašanje, kako so problematiko deportiranih preiskovali v Jugoslaviji, zakaj in kakšen je bil namen preiskave ter kakšne odgovore so dobili.

-
- 1 Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta ARRS J7-8283 (A): »Kontemporalnost razumevanjskega konteksta ter izražanje osebne in družbene svobode«.
 - 2 Sicer je bilo taborišče v Dolu pri Borovnici, kamor je bila nاپotena večina deportiranih, v enem izmed redkih razpoložljivih virov imenovano kot »taborišče za vojne ujetnike« (ARS, SI AS 1487, t.e. 40, a.e. 5149, *Poročilo Štaba za repatriacijo o stanju italj. taborišča v Borovnici in dopisi v zvezi z voj. ujetnikom Sintini Primo*, 21. 10. 1945).
 - 3 ARS, SI AS 1931, t.e. 1448, f. 13, a.e. 3, *Odločba o ureditvi arhivov republiških ministrstev za notranje zadeve in njihovih ustanov*, 18. 3. 1950. O tem tudi Troha, 2000, 326.

MEDNARODNI KONTEKST

Kljub temu, da ni bil naš namen primerjati naslovno tematiko z razmerami drugod, velja vsekakor omeniti, da so bili povojni obračuni po drugi svetovni vojni zelo razširjeni po Evropi. Nemško prebivalstvo je v času osvobajanja in s tem zanje izgubljanja vojne, nosilo težko breme dediščine nacističnih zločinov, čemur do nedavnega zgodovinarji ni posvečalo večje pozornosti. Ne samo na državni, temveč predvsem na lokalni ravni so se dogajali številni ekscesi – osebna maščevanja, preganjanja, nasilje, posilstva, uničenja idr. Kljub temu da je očitno pri tem prednjačilo nasilje sovjetskih vojakov (ki je bila država z največ smrtnimi žrtvami in daleč najvišjim deležem nasilja do civilnega prebivalstva s strani nacistične Nemčije), so se nasilja dogajala tudi s strani francoskih, ameriških ter britanskih vojakov (npr. Bessel, 2009, 148–168).

Osvoboditvi Nemčije je sledilo obdobje številnih aretacij nacističnega osebja, lokalnih predstavnikov oblasti, kolaboracionistov ter osumljenih vojnih zločinov. Kot ugotavlja Boris Mlakar, je ta obračun po celotni Evropi potekal v ozračju izrednih razmer, ko nove (demokratske) oblasti še niso bile vzpostavljene. Ti povojni obračuni so se izvajali na tri načine: spontano »ljudsko« maščevanje (delno pod okriljem odporiških gibanj); represija s strani odporiških gibanj, ki so oblikovala vojaška (ljudska) sodišča ter posameznike zapirala včasna taborišča; represija državnih oblasti (po vzpostavitvi le-teh) z izvedbo sodnih procesov (Mlakar, 2013, 22–24).

Največ aretacij se je v Nemčiji zgodilo v prvem letu po koncu vojne, dogajale pa so se tudi v letih kasneje. Aretirali so tako vodilne osebe Tretjega rajha kot tudi pomembne lokalne nacistične veljake in osumljene vojne zločince. Poleg tega so bili aretirani tudi številni politični osumljenci, ki bi lahko ogrozili zavezniško oblast, kot tudi pripadniki elitnih vojaških skupin, v okviru t. i. nacističnih *Stay Behind* enot, ki so imele nalogo izvajati sabotaže proti zaveznikom ob koncu vojne in po njej – podobne so načrtovale fašistične oblasti na severu Italije (Bajc, 2006, 180–182). V ameriški coni je tako bilo skupaj aretiranih približno 117.500 oseb, v britanski med 90 in 100 tisoč, v francoski 21.500, v sovjetski coni pa 122.671 oseb (na podlagi analize gradiv, ki so postala dostopna v devetdesetih letih; Bessel, 2009, 187⁴). Kljub temu da so bile aretacije v večini primerov upravičene, v nekaterih primerih niso bile. Čeprav je bil nekdo aretiran po krivici, pa je lahko na sojenje čakal tudi več let. Čas do sojenja so aretiranci preživljali po taboriščih, najpogosteje so bili nameščeni v nekdanjih nemških taboriščih za vojne ujetnike, pa tudi koncentracijskih taboriščih (tudi v Buchenwaldu, Dachau idr.). Pogosto so bili podvrženi pomanjkanju hrane in oblačil ter slabi bolniški oskrbi (Bessel, 2009, 189). Ti pogoji niso bili posledica posebnih navodil, temveč predvsem takratnih okoliščin in torej nezmožnosti vzdrževanja dobrih razmer za zajete. Opustošena Evropa in predvsem Nemčija nista nudili potrebnih materialnih pogojev (hrane, zdravil, primernih taborišč), da bi se lahko vzdrževalo tako veliko število aretirancev, katerim moramo prišteti še vse ujetnike in begunce, ki so čakali na povratek v domovino.

4 Velja izpostaviti tudi nekatera druga referenčna dela glede povojnega obračuna v Evropi, maščevanj ter odnosa predvsem do pripadnikov nemške armade, domnevnih kolaboracionistov in nemškega civilnega prebivalstva (De Zayas, 1977, 1993, 2006; Stafford, 2008; Hitchcock, 2009; Lowe, 2014 idr.).

UVOD V JUGOSLOVANSKE PREISKAVE DEPORTACIJ IZ JULIJSKE KRAJINE

Glede na to, da smo že navedli nekaj pomembne referenčne literature, bomo na tem mestu na kratko povzeli dogodke iz maja 1945, na katere se raziskovalni problem nanaša. Takoj po osvoboditvi Trsta, 1. maja 1945, so predstavniki jugoslovanskih oblasti aretirali veliko število oseb, ocenjeno na nekaj tisoč. Večino so kmalu, v roku nekaj tednov, izpustili, nekatere (med 3500 in 4000) pa deportirali v Jugoslavijo, večino v taborišče v Dolu pri Borovnici. Kmalu so se zaradi zelo slabih razmer, ki so v taborišču vladale, v Julijski krajini začele širiti govornice o njem kot o »novem Dachau« (Troha 1999, 65).⁵ Večina oseb je bila do konca avgusta 1945 iz Borovnice repatriiranih, nekateri so se vrnili v naslednjih mesecih ali celo letih, določeno število zajetih pa se ni nikdar vrnilo.

Medtem so se začeli diplomatski spori, predajanja diplomatskih not in iskanja deportiranih predvsem s strani Anglo-Američanov in Zavezniške vojaške uprave (ZVU), na katere je pritiskala italijanska vlada. Ob podpisu Beograjskega sporazuma, ki je bil 9. junija 1945 sklenjen med Josipom Brozom – Titom in vrhovnim poveljnikom ZVU za Sredozemlje feldmaršalom Haroldom R. Alexandrom, je namreč 6. člen predvideval, da bo »jugoslovanska vlada vrnila vse rezidente tega območja, ki so jih aretirali ali deportirali, z izjemo tistih, ki so bili leta 1939 jugoslovanski državljani.«⁶ S tem so se anglo-ameriške oblasti neposredno vpletle v pogajanja glede deportiranih, saj so se zavezale, da bodo poskrbele za repatriacijo teh oseb (o sporazumu in težavah pri sklepanju tega glej Bajc, 2011). To je pogojevalo vse naslednje posege anglo-ameriških vlad in ZVU, ki so jugoslovanski do konca leta 1947 predali 4 sezname deportiranih oseb in prosili za njihovo repatriacijo (23./24. oktobra 1945,⁷ 4./5. oktobra 1946,⁸ 9. julija 1947⁹ ter 25. novembra 1947¹⁰ – ta seznam je bil, kot posredniku, predan jugoslovanski Gospodarski delegaciji v Trstu); predvsem italijanske pa tudi zavezniške oblasti so v resnici sestavile več drugih delnih ali zaključenih seznamov, ki so služili za interno uporabo pri navzkrižnem preverjanju podatkov o izginulih osebah.

Kljub temu, da do podpisa mirovnega sporazuma februarja 1947 Italija in Jugoslavija nista vzpostavili diplomatskih stikov,¹¹ pa so v Beogradu pričakovali, da se bo vprašanje

5 Arhiv Republike Slovenije npr. hrani letak iz tega obdobja, ki nosi napis: »Borovnica ali Dachau? Vas bomo lahko še kdaj videli, nedolžne žrtve italijansko-slovenskega bratstva?« V izvorniku: »Borovnica o Dachau? Potremo ancora rivedervi, innocenti vittime della fratellanza Italo-Slovena?« (ARS, SI AS 1584, t.e. 4, a.e. 186, nedatirano).

6 TNA FO 371/48820 R 10045/6/92, *Agreement between Supreme Allied Commander Mediterranean and Marshal Tito* [Beograjski sporazum], 9. 6. 1945.

7 Diplomatska nota, s katero so Britanci predali seznam se nahaja v: TNA FO 371/48951 R 18659/15199/92, British Embassy Belgrade za Yugoslav Ministry for Foreign Affairs (no. 195), 23. 10. 1945. Ameriška vlada je diplomatsko noto predala dan kasneje. Original seznama se nahaja v TNA WO 204/2297, R 2221/EC, *List of Italian subjects reported to have been removed from Venezia Giulia by the Yugoslav authorities*, 8. 10. 1945.

8 DA MSP, PA, 1946, f. 40, br. 11771, d. 2, Diplomatska nota veleposlaništva Velike Britanije, 4. 10. 1946 in Diplomatska nota veleposlaništva ZDA, 5. 10. 1946.

9 TNA FO 371/67412 R 10055/128/92, *Note to Yugoslav Ministry of Foreign Affairs* (No. 719), 9. 7. 1947.

10 TNA FO 371/67412 R 15616/128/92, *Trieste to Belgrade* (No. 204), 25. 11. 1947.

11 Sicer je jugoslovanski predsednik bil pripravljen sprejeti tiste italijanske delegacije, ki so bile naklonje-

tekom mirovne konference odprlo. Italijanski zunanji minister Alcide De Gasperi se je namreč že v svojem govoru 18. septembra 1945, ko je italijanska stališča zagovarjal na devetem srečanju Sveta zunanjih ministrov velikih sil, spraševal, »zakaj je ob trenutku zmage bila vsiljena 'pravica prvega okupatorja' ter je bilo tisoče Italijanov deportiranih in interniranih v jugoslovanska taborišča?«. ¹² To je bil prvi primer, ki smo ga zasledili, ko je eden izmed vodilnih italijanskih političnih predstavnikov pred mednarodno skupnostjo problematiziral vprašanje deportiranih. Ni nam znano, da bi se nanjo kateri od jugoslovanskih predstavnikov odzval.

Vsekakor se je jugoslovanska vlada v začetku leta 1946 začela pospešeno pripravljati in zbirati informacije v primeru, da bi očitki z italijanske strani bili izpostavljeni ravno na mirovnih pogajanjih. Zato je bilo vladi v Sloveniji naročeno, naj zbere čim več podatkov o teh osebah, saj »gre z gotovostjo pričakovati, da bo Italija na mirovni konferenci, z namenom da nas kompromitira, ponovno odprla vprašanje tako imenovanih deportirancev«. ¹³ V jugoslovanskem vodstvu so pričakovali, da bodo, če ne drugo, iz seznama (ki so ga oktobra 1945 jugoslovanski vladi predali Anglo-Američani, podrobneje Bajc, 2011) vsaj črtali tiste osebe, za katere so Jugoslovani menili, da vanj ne sodijo. O namenih italijanske vlade so sklepali tudi zaradi novega spiska deportiranih, ki naj bi ga italijanska vlada predala Mednarodnemu odboru Rdečega križa (*International Committee of the Red Cross*, ICRC). ¹⁴

Zaradi pritiska okrog problema deportiranih s strani medijev in zunanjih akterjev ter številnih seznamov deportiranih, ki so se pojavili in nekateri bili tudi uradno predani jugoslovanski vladi, se je slednja odločila, da se mora glede zadeve bolj informirati.

TEŽAVE PRI ZBIRANJU INFORMACIJ V TRSTU

Marca 1946 je jugoslovansko zunanje ministrstvo Narodni vladi Slovenije naročilo preiskavo, za katero je bil odgovoren takratni delegat narodne vlade Hugo Skala. Ta je 2. maja sestavil prvi del karakteristik in podatkov italijanskih deportirancev. Podatki naj bi bili »preverjeni in zanesljivi«, čeprav včasih nepopolni. ¹⁵ Pravzaprav je šlo za seznam

ne jugoslovanski politik: tako konec novembra 1946 vodilnega italijanske komunistične partije, Palmira Togliattija ter decembra predstavnike delegacije Vsedržavne zveze partizanov Italije (*Associazione Nazionale Partigiani d'Italia*, ANPI). Glede Titove osebne diplomacije iz vojnega, predvsem pa povojnega časa, glej tudi Petrovič, 2014. Glede odnosa do Italije, ki se je tekom vojne razvil znotraj partizanskega gibanja in je vplival na povojne odnose med obema državama, glej tudi Godeša, 2014.

12 FRUS 1945, *Italian Peace Treaty: Yugoslav Frontier and Trieste, Statement of Views of Italian Government*, 18. 9. 1945, 234.

13 DA MSP, PA 1946, f. 40, d. 2, XL/668, *PRO-MEMORIA*, [nepodpisano in nedatirano]. Ročno pripisano, naj se Dr. Vratoviču osebno preda pro memoria, karakteristike deportirancev in (novi) spisek deportirancev. Ker je prvo nam poznano poročilo o deportirancih, ki ga je pripravil Mirko Vratovič, datirano 23. julija 1946 (DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 1, XL/298–299, *Mirko Vratovič. Referat o deportiranim Italijanima*, 23. 7. 1946), sklepamo, da iz tega obdobja izhaja tudi omenjeni pro memoria.

14 DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 2, XL/668, *PRO-MEMORIA*.

15 DA MSP, PA, 1946, f. 39, XXXIX/480, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Deportiranci iz Julijske krajine*, pov. br. 179/6-1946, 2. 5. 1946.

138 deportiranih oseb, ki je bil del gradiva javnega tožilca za zločine proti ljudstvu pri Osvobodilnem odboru v Trstu (*Consiglio di Liberazione di Trieste*), ta pa naj bi ga pridobil od italijanskega Narodno-osvobodilnega odbora (*Comitato di Liberazione Nazionale*, CLN), ki je seznam pripravil že 17. decembra 1945. Seznam je zajemal (vendar ne vedno, nekateri podatki so zelo pomanjkljivi), poleg datuma rojstva, tudi informacije o datumu in kraju aretacije, položaju oziroma funkciji v času vojne ter česa je bil deportirani obtožen. Gotovo je pomenljiv podatek, da je bilo pri nekaterih navedeno, da niso osumljeni ničesar.¹⁶ Že naslednji dan je Skala, kot dopolnilo k omenjenemu dopisu, izpostavil nekaj težav, s katerimi so se srečevali v Trstu pri zbiranju informacij (za to je bil zadolžen Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor, PNOO, v Trstu, ki je vodil preiskave tudi za goriško območje, ne pa Istro). Predvsem je navedel, da v mnogih primerih ne gre za domačine, temveč za posameznike, ki so v mestu bivali od septembra 1943 do maja 1945, in še to v glavnem v kasarnah.¹⁷ Po vsej verjetnosti je bilo o teh osebah težavno pridobivati podatke.

O podobnih težavah pri zbiranju informacij je večkrat pisal tudi junija 1946. Po informacijah Upravno politične komisije PNOO za Slovensko Primorje in Trst naj bi bilo zbiranje podatkov »precej zamudno in težavno«. To je Skala opravičeval tudi s tem, da imajo v Trstu na razpolago samo nekaj ljudi ter nimajo zadostnih materialnih sredstev. Poleg tega naj bi veliko deportirancev stanovalo v »popolnoma italijanskih blokih«, od koder naj bi bilo težko pridobiti informacije.¹⁸ Kljub številnim težavam, za katere sicer ni jasno, ali so bile resnične ali samo izgovor, se je preiskovanje nadaljevalo, zato so v naslednjih tednih in mesecih na zunanje ministrstvo posredovali številne nove ali dopolnitve starih seznamov.¹⁹ Pri tem je Skala avgusta spraševal, ali naj se delo nadaljuje,²⁰ na kar so mu iz ministrstva odgovorili pritrdilno.²¹

Po seznamih, ki so nam na voljo, naj bi zbrali podatke o približno 335 deportiranih oseb iz Julijske krajine. Pri tem je potrebno opozoriti, da podatkov o pripadnikih vojaških formacij niso zbirali oziroma pri tem niso imeli uspeha, saj naj bi šlo za »tuje elemente, ki tukaj niso poznani«. Zbirali so torej informacije samo za civiliste, ker so ti bili rezidenti tega območja. Gre torej za relativno majhno število (335 oseb), v primerjavi

16 DA MSP, PA, 1946, f. 39, XXXIX/482–493, *Elenco degli internati civili in Jugoslavia*, 28. 4. 1946.

17 DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 7335, XXXIX/494, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Deportiranci iz Julijske krajine*, pov. br. 179/7-1946, 3. 5. 1946.

18 DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 361, XXXIX/521, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Deportiranci iz Julijske krajine*, pov. br. 234/14-46, 6. 6. 1946.

19 Npr. DA MSP, PA 1946, f. 39, br. 7337, XXXIX/529–534, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »deportiranci«*, pov. br. 275/16-46, 21. 6. 1946; DA MSP, PA, 1946, f. 39, XXXIX/520–528, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »deportiranci«*, pov. br. 275/17-46, 22. 6. 1946; DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 505, XXXIX/535–542, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »interniranci«*, pov. br. 275/19-46, 11. 7. 1946; DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 1038, XXXIX/543–545, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »deportiranci«*, pov. br. 305/20-46, 19. 8. 1946.

20 DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 1038, XXXIX/543, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Italijanski »deportiranci«*, pov. br. 305/20-46, 19. 8. 1946.

21 DA MSP, PA, 1946, f. 39, XXXIX/546, Mih. Dragović, MZZ za Skala, delegat MZZ NVS, *Italijanski deportiranci*, pov. br. 10338, 5. 9. 1946.

22 DA MSP, PA, 1946, f. 39, br. 7336, XXXIX/521, Hugo Skala, delegat MZZ NVS za Brilej, MZZ, *Deportiranci iz Julijske krajine*, pov. br. 234/11-46, 1. 6. 1946.

z anglo-ameriškim ali drugimi sezname, poleg tega pa so bili ti sezname (kot so ugotavljali na zunanjem ministrstvu) precej pomanjkljivi. Pri tem velja tudi izpostaviti, da so anglo-ameriški in drugi sezname zajemali večje število oseb predvsem na račun tega, da so bili na njih zabeleženi tudi bivši vojaki. Zato so iz Beograda Edvardu Kardelju predlagali, naj se, »ker v zvezi s tem vprašanjem do sedaj ni bilo nič storjeno« in ker je »še tisto malo podatkov, kar smo jih prejeli, povsem premalo«, preiskave pospešijo. Za poglobljeno preiskavo je bil pooblaščen Mirko Vratović.²³

MIRKO VRATOVIĆ – JUGOSLOVANSKI IZVEDENEC O DEPORTIRANIH

Mirko Vratović je bil med vodilnimi predvojnimi istrskimi protifašisti. Leta 1928 je bil z italijanske strani skupaj z Mihovilom Bradamentejem obtožen sodelovanja z obveščevalno službo Kraljevine Jugoslavije. Bil je nato aretiran in leta 1930 obsojen na desetletno zaporno kazen. Leta 1936 mu je uspelo, da se je zatekel v Jugoslavijo in postal eden izmed vodilnih emigrantske Zveze, ob okupaciji pa ga je aretirala gestapo (Kacin Wohinz, 1990, 129, 269–270, 276; Kacin Wohinz & Verginella, 2008, 140, 182, 303). Po vojni je na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu deloval kot član Inštituta za mednarodna vprašanja (*Institut za međunarodna pitanja*), kjer je bil zadolžen za reševanje »istrskega vprašanja«.

Dne 23. julija 1946 je Vratović pripravil prvo poročilo glede problema deportiranih: *Referat o deportiranih Italijanih*. V arhivu sta se ohranila le kazalo in spremni dopis. Iz slednjega je razvidno, da je nastal kot posledica diplomatske note iz Vatikana (12. junija 1946) in seznama ICRC (13. marca 1946). Pri tem je Vratović pripomnil, da je iz informacij, ki jih je imel na razpolago, izvlekel vse, kar mu je uspelo.²⁴ Najverjetneje je šlo samo za delovno verzijo poročila, saj je bilo konec leta 1946 pripravljeno še eno z zelo podobno vsebino, o katerem več v nadaljevanju.

Da je bil Vratović v naslednjih mesecih ključna oseba v preiskavah, nam priča njegov odziv na drugo zavezniško diplomatsko noto, oktobra 1946. Ker je nanjo odgovarjal že 9. oktobra je jasno, da je bil prva oseba, na katero se je jugoslovansko vodstvo glede tega vprašanja obrnilo. Vratović je v svojih preiskavah prišel do nekaterih zanimivih ugotovitev, in sicer da: je »narod sam obračunaval s svojimi sovražniki«; vojska v 42 dneh zasedbe Julijske krajine ni mogla vršiti vsestranske kontrole nad dogajanjem; možno je, da so nekatere ali celo mnoge od teh oseb v jugoslovanskih taboriščih, kazenskih zavodih, na prisilnem delu, na svobodi ali so jih, po tem ko so jih obsodili, usmrtili z ustrelitvijo. Ključno vprašanje je po njegovi oceni bilo, ali se te osebe nahajajo v Jugoslaviji in ali lahko poskrbijo za njihovo repatriacijo, v kolikor ne gre za vojne ujetnike oziroma obsojence.

Vratović je torej ugotavljal, da so zadeve v prvih povojnih tednih ušle izpod nadzora, da pa je situacijo treba sanirati in te osebe poiskati, ker so se s tem obvezali z Beograjskim

23 DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 2, XL/668, *PRO-MEMORIA*.

24 DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 1, XL/298–299, Mirko Vratović, *Referat o deportiranim Italijanima*, 23. 7. 1946.

sporazumom iz 9. junija 1945 (sicer je Vratović zgrešeno pisal o Devinskem sporazumu). Ker jugoslovansko vodstvo ni imelo evidence teh oseb, je to predstavljalo veliko težavo. Kot je ugotavljal Vratović, bi oblikovanje tovrstne evidence trajalo več mesecev ali celo let. Tega niso mogli storiti na podlagi do tedaj prejetih seznamov (Anglo-Ameriškega, ICRC, Vatikana), ker naj bi v njih bilo veliko napak. Zato je podal dva predloga, in sicer po taboriških poiskati tiste, ki so bili aretirani v coni A (se pravi tisti del Julijske krajine pod anglo-ameriško upravo), ter vsem sodiščem in kazenskim zavodom naročiti, naj jim pošljejo podatke o vseh tistih zapornikih/pripornikih, ki so bili med 1. majem in 12. junijem 1945 aretirani na tem območju. Pri tem je izrazil dvom o tem, ali bi po mednarodnem pravu v Jugoslaviji sploh lahko sodili za zločine, storjene v coni A v času pred jugoslovansko zasedbo. Zato je predlagal, da se ta preiskava vodi samo za interno informacijo. Dodal je še, da se sicer ne bo spuščal v vprašanje, ali so po Beograjskem sporazumu dolžni vrniti tudi vojne ujetnike.²⁵ Omenjeni sporazum je namreč v svojem 6. členu predvideval vrnitev deportiranih oseb, vendar očitno izraz deportirani za to ni bil najbolj primeren in je vsa zadeva postala odvisna od interpretacij. Vratović se je namreč spraševal, ali vojni ujetniki pravzaprav spadajo v kategorijo deportirancev. Hkrati se je, kar je še posebej zanimivo, spraševal tudi o tem, koga so sploh imeli pravico aretirati (glede upravičenosti aretacij tudi Troha, 1999, 47–49).

Vratović je Brileju 31. decembra 1946 posredoval novo poročilo, po vsebini zelo podobno tistemu iz meseca oktobra. Nanašalo se je predvsem na sezname, ki so jih do tedaj prejele jugoslovanske oblasti, in sicer: seznam Anglo-Američanov – 2472 oseb;²⁶ seznam ICRC – 4768 oseb;²⁷ seznam Vatikana – 2513 oseb;²⁸ seznam delegacije ANPI – 1064 oseb.²⁹ Po besedah Vratovića naj bi vsi ti seznamni imeli enake pomanjkljivosti, in sicer da so nenatančni; naslovi deportiranih so netočni; pogosto so navedeni samo primki; v njih je navedeno določeno število oseb, ki so že bile repatriirane ali so prihajale iz cone B ali so izginile v bojih ali se nahajajo v Italiji in niso bile torej deportirane, saj so na svobodi v coni A ali v Jugoslaviji, ali so izginile v Italiji pred vpoklicem v italijansko vojsko ali so bile pogrešane že pred osvoboditvijo Trsta (med letoma 1943 in majem 1945).³⁰

Vratović je torej – kot po vsej verjetnosti največji jugoslovanski izvedenec proble-

25 DA MSP, PA, 1946, f. 40, br. 12033, d. 2, XL/735–739, *Pitanje deportiraca iz Juliske krajine*, 9. 10. 1946.

26 Original seznama se nahaja v TNA WO 204/2297, R 2221/EC, *List of Italian subjects reported to have been removed from Venezia Giulia by the Yugoslav authorities*, 8. 10. 1945. Kje se nahajajo druge kopije, glej Bajc, 2011, 159.

27 Spremni dopis se nahaja v DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 1, XL/224, *Note a l'attention de Monsieur Francois Jaeggi*, 13. 3. 1946 – seznama v arhivskih virih nismo našli. V resnici je bil marca 1946 predan samo prvi del, in sicer dva seznama, ki sta zajemala 274 civilistov, deportiranih iz Gorice v maju 1945, ter 192 vojnih ujetnikov deportiranih iz Gorice v istem obdobju (DA MSP, PA, 1946, f. 40, d. 1, XL/225–227, *Izveštaj*, 24. 3. 1946).

28 Na razpolago imamo diplomatsko noto, s katero je diplomacija Svetega sedeža seznam predala: DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/525, Apostolska nunciatura Beograd za MIP, št. 14/1/46, 12. 6. 1946.

29 V arhivskem gradivu je seznam večkrat omenjen, npr. DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946, vendar ga do zdaj še nismo našli.

30 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštaj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

matike – ocenil, da je osnovna napaka seznamov v tem, da so kot deportiranci označene pogrešane osebe. Čeprav so se nekateri res nahajali v Jugoslaviji, je menil, da je veliko tudi takih, ki so bodisi pogrešani v bojih, so bili likvidirani s strani samih Italijanov, jim je »sodil narod« ali so bili obsojeni na smrt, in sicer po tem, ko so bili ujeti s strani bodisi Jugoslovanov kot Italijanov. V svojem poročilu je tudi izpostavil, da so bili povojni obračuni z nacisti, fašisti in kolaboracionisti ob koncu vojne nekaj povsem vsakdanjega, ter navedel nekaj primerov iz drugih delov Evrope (Nemčije, Češke in Italije). Mdr. naj bi sami italijanski mediji navajali, da je bilo na podoben način ob koncu vojne ubitih več kot 60.000 fašistov.³¹ Zato je menil, da je povsem razumljivo, da je v povojnem navalu jeze v Julijski krajini prišlo do ubojev nacistov, fašistov ali njihovih pomagačev, tako italijanske kot slovenske nacionalne pripadnosti. Nekateri od teh domnevno deportiranih naj bi torej svoje življenje končali tudi na dnu jam (sicer Vratović izraza »fojbe« ni uporabljal).³² Na tem mestu je morda nujno izpostaviti zanimivo ugotovitev, da se izvensodne usmrtitve ali t. i. »infojbiranja«, čeprav danes in v prvih povojnih letih medijsko zelo »popularna« tema, v tistem času niso znašla na seznamu diplomatskih sporov med državama. Italijanska vlada »fojb« pred jugoslovansko vlado uradno ni omenjala ali problematizirala, pa čeprav je to redno počela npr. v korespondenci z Anglo-Američani (npr. Bajc, 2012a) in so hkrati bile skoraj dnevna rubrika v lokalnih ter vsedržavnih časopisih.³³

Na podlagi do sedaj opravljenih raziskav lahko trdimo, da so bile Vratovićeve ocene glede seznamov dokaj prepričljive, saj se je v povojnem obdobju v resnici pojavilo veliko seznamov domnevno deportiranih, ki pa so vsebovali številne podatke oseb, ki so bile pogrešane iz drugih razlogov. Tekom naših raziskav po številnih arhivih smo evidentirali več kot 50 takih seznamov, na katerih so se nahajale številne osebe, za katere se ni vedelo, ali so bile deportirane ali pa so izginile oziroma niso bile dosegljive iz drugih razlogov. Tudi zato ocenjujemo, da v zgodovinopisju imenovanje teh oseb kot deportiranci, ni najbolj primerno (o tem tudi Lampe, 2016, 770–771).

Glede števila pogrešanih in deportiranih so bili, po oceni Vratovića, še najbolj natančni sezname delegacije ANPI (skupaj 1064 oseb), ki je deportirance razdelila v več kategorij. Osrednje vprašanje pa je pri njem ostajalo: so bile vse osebe na seznamih tudi dejansko deportirane? Po oceni Vratovića so bili »nekateri ali mnogi dejansko odvedeni«, a ni znano, koliko jih je umrlo, koliko je bilo deportiranih in koliko repatriiranih. Evidenc teh oseb ni bilo, saj jih pristojne oblasti niso nikdar vodile. Nekateri so se nahajali v taboriščih za vojne ujetnike in, tudi po besedah povratnikov iz ujetništva, se je z njimi ravnalo v skladu z Ženevsko konvencijo³⁴ (ni sicer jasno, na katere »besede« se to nanaša, saj vemo, da so številni vojni ujetniki ob repatriaciji podpisovali izjave in pisali zahvalna pisma Titu za ravnanje z njimi, ozadja teh zahval pa so dvomljive narave, prim. Lampe,

31 Ocene so bile pretirane, saj sodobne raziskave kažejo, da je bilo na ta način v Italiji ubitih med 10 in 15 tisoč ljudi, sodišča pa naj bi na smrt obsodila med 500 in 1000 kolaboracionistov (Mlakar, 2013, 27).

32 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštavj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

33 Veliko takih prispevkov, ki so izšli v dnevnikih Lombardije, je npr. zbrala skupina raziskovalcev pod vodstvom Antonia Maria Orecchie (Orecchia, 2008).

34 *Konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki iz leta 1929.*

2014). Zato naj bi eden izmed nekdanjih ujetnikov trdil, da je povsem razumljivo, da je Tito zanimal »deportacije«, saj so to zanj bili vojni ujetniki.³⁵

Vratović je decembrsko poročilo zaključil s prepričanjem, da se nekateri od teh civilistov najverjetneje nahajajo v Jugoslaviji, vendar njihovo število ali kraj, kjer jih zadržujejo, nista znana. Zato je ponovno predlagal, naj se izvede preiskava, saj so to dolžni storiti po Beograjskem sporazumu. Ker je bila repatriacija vojnih ujetnikov že v teku, bi morali preveriti razmere v taboriščih za civiliste ter v kazenskih zavodih in zaporih. Na ta način bi dobili natančno evidenco oseb ter kje se slednje nahajajo, na osnovi tega pa bi se lahko odzvali na poizvedbe.³⁶ Na podlagi gradiva, ki smo ga zbrali, se jugoslovanska vlada za predlagan način preiskave ni odločila. To je najverjetneje posledica tudi tega, ker je novembra in decembra 1946 prišlo do splošne repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov, hkrati je bil dober mesec kasneje, februarja 1947, podpisan mirovni sporazum z Italijo.

Vratović se je dotaknil tudi vprašanja odgovornosti za povojno dogajanje v Julijski krajini. Kot je že ugotavljal v svojem oktobrskem poročilu, naj niti jugoslovanska vlada niti vojne oblasti ne bi nosile nobene odgovornosti. Ocenjeval je, da v 42-ih dneh zasedbe vojska ni mogla vršiti nadzora po celotnem ozemlju, sploh glede na to, da so posamezniki, skupine in narodna sodišča, delali »na svojo pest« in izključno na lastno odgovornost, brez kakršnihkoli višjih odredb. To je bila »revolucija v polnem pomenu besede!«, je še podčrtal Vratović.³⁷

Njegova interpretacija o vzrokih povojnih oblik nasilja je bila torej orientirana v to, da jih je treba v glavnem pripisati maščevanjem, ki so se na splošno dogajala po vsej Evropi (o tem npr. Mlakar, 2013). Glede na splošne povojne razmere v Jugoslaviji in obračun s kolaboracionisti v Sloveniji, ki je bil centralno voden s strani komunistične partije, lahko sicer sklepamo, da velike samovolje ni bilo in da je prav gotovo večino aretacij imela v rokah OZNA. Ker je bila preiskava Vratovića interna je zadeva še toliko bolj zanimiva – zakaj informacij ni iskal pri vodstvu OZNE? In, v kolikor jih je, zakaj ni dobil bolj natančnih odgovorov? Svojci deportiranih oziroma izginulih oseb so trdili, da so v času aretacij na domove prišli možje v civilnih oblačilih, včasih v spremstvu pripadnikov jugoslovanske vojske ali partizanskih odredov.³⁸ Poleg tega je v času aretacij,

35 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštavj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

36 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštavj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

37 DA MSP, PA, 1947, f. 63, br. 4113, d. 13, 63/528–534, Mirko Vratović, *Deportiranci iz Juliske krajine – Izveštavj i predlog*, pov. br. 11771, 31. 12. 1946.

38 Že vse od maja 1945 so namreč v Jugoslavijo začela prihajati številna pisma, poizvedbe in prošnje za izpust vojnih ujetnikov in deportirancev. Naslovljene so bile tako na jugoslovansko zunanje ministrstvo, na Komunistično partijo Slovenije in Jugoslavije, Rdeči križ Jugoslavije, ICRC in njegovo delegacijo v Beogradu kot tudi na Svetovalni odbor v Rimu ter celo osebno na jugoslovanskega predsednika Tita. Prošnje so naslavljali in posredovali tako svojci ujetnikov kot tudi posamezne organizacije (predvsem *Associazione Congiunti dei Deportati in Jugoslavia* (Društvo svojcev deportiranih v Jugoslavijo) in italijanski Rdeči križ), ZVU, veleposlaništvo v Vatikanu idr., večina prošenj je vsebovala tudi opis aretacije. Številne take dopise hranijo različni arhivi in arhivski fondii (npr. ARS, SI AS 1569, t.e. 11, a.e. 415; ARS, SI AS 1569, a.e. 417; AJ 836, I-5/6 in I-5/7; DA MSP, PA, 1946, f. 41; OZE NŠK, NOB, sk. 23a).

ko za razloge in odgovorne ni vedelo niti vodstvo civilne zaščite v Trstu, Lidija Šentjura 22. maja 1945 obrazložila Janezu Hribarju (poleg Martina Greifa – Rudija sta bila v ožjem vodstvu Komande mesta Trst), da je aretacije »vršila vojska«.³⁹ To pa je v nasprotju z ugotovitvami Vratovića, katerega preiskava je pokazala, da aretacij ni vodila vojska, temveč je šlo za obračun s sovražnikom, katerega vojska ni uspela nadzirati. Očitno so se določene informacije skušale prikriti vsem vpletenim, tako v času dogodkov, kot v času preiskav, obenem je bilo težko nadzorovati razmere ob zaključku vojne in posledično določati odgovornosti. K temu velja tudi dodati, da za jugoslovansko vodstvo in Vratovića podatek, kdo je aretiral in zakaj, ni bil bistvenega pomena – pravzaprav je Vratović s preiskavo skušal ugotoviti le kje se deportiranci nahajajo in kako, če je možno, poskrbeti za njihovo repatriacijo.

IZSLEDKI PREISKAV JUGOSLOVANSKIH OBLASTI

Na podlagi raziskav, ki so jih vodili v Beogradu, in predvsem izsledkov, do katerih je prišel Vratović, lahko sklepamo, da aretacije in deportacije v Julijski krajini niso bile posledica posebnih navodil s strani jugoslovanskih vojnih oblasti ali vlade, ki bi za to imela izdelan načrt. Kljub temu velja poudariti, da je zanje vsaj ožje jugoslovansko vodstvo prav gotovo vedelo, vendar ni bilo seznanjeno s podrobnostmi. Posledično ne obstaja evidenca deportiranih oseb. Poleg tega jugoslovansko vodstvo očitno ni vedelo, koliko oseb je bilo res aretiranih in deportiranih, kot tudi ne, kakšna usoda jih je doletela. V nasprotnem primeru dodatna preiskava ne bi bila potrebna.

Tito in jugoslovansko vodstvo sta deportacije vselej zanikala, ker do teh, po njihovi oceni, ni prišlo. Zato sprva sploh niso (ali naj ne bi) vedeli, na katere osebe se »pritožbe« iz Italije nanašajo. V jugoslovanskem vodstvu, kot lahko razumemo iz Vratovićevih besed, temu niso pripisovali večjega pomena, saj je šlo za povojna dogajanja, ki so bila ob koncu druge svetovne vojne prej pravilo kot izjema. Po njegovi oceni je torej šlo za maščevanja ter aretacije domnevnih vojnih zločincev ter, ne nazadnje, zajetje nekaterih vojnih ujetnikov. Med njimi pa so očitno bile tudi civilne osebe in tisti, ki niso bili ničesar obtoženi. Kot je ugotavljal Vratović, je bilo te aretirance po toliko mesecih skoraj nemogoče identificirati. To bi hkrati pomenilo revizijo vsakega primera posebej, z namenom ugotovitve, ali je res prišlo do krivične obtožbe. V povojnih razmerah in glede na kadrovske razpoložljivosti je bilo to po vsej verjetnosti v prvih letih neizvedljivo. Sploh pa so se po tem, ko je meseca novembra 1946 prišlo do repatriacije italijanskih vojnih ujetnikov, vse preiskave ustavile. Sklepamo tudi zato, ker so v jugoslovanskem vodstvu pričakovali, da bo s tem repatriirana večina oseb z navedenih seznamov.

Pomembno je izpostaviti, da je bil Vratović prvi, ki se je pričel zavedati izjemne kompleksnosti te problematike. Problematiziral je že samo dejstvo, da so kot deportirani označeni vsi, ki so v tistem obdobju izginili – torej tudi tisti, ki so umrli v spopadih (pa se za to morda ni vedelo), so bili v navalu povojnih obračunov ubiti in »infojbirani«, so bili odvedeni kot vojni ujetniki, aretirani kot vojni zločinci in podobno. Pri tem se ni osredo-

39 ARS, SI AS 1487, t.e. 6, a.e. 91, CK KPS za Primorsko, št. 118, Lidija za Janez, 22. 5. 1945.

točil na smrtne žrtve po deportaciji – torej na tiste, ki so umrli na poti ali v taboriščih in zaporih. V resnici se je bolj kot na preiskavo usode deportiranih ter razmere v ujetništvu osredotočal na to, kje se te osebe nahajajo in kako poskrbeti za repatriacijo – ukvarjal se je torej bolj s »sanacijo« problema, kot s problemom kot takim.

Pomembno je torej poudariti, da jugoslovanske oblasti niso nikdar uvedle natančne preiskave glede odgovornosti za aretacije, razlogov, okoliščin, smrtnih žrtev in razmer v taboriščih, posledično nihče ni bil nikdar pozvan na odgovornost. Na morebitno protipravnost teh deportacij tudi s strani zavezniških oblasti niso bili nikdar uradno opozorjeni, tako kot ne na razmere v taboriščih. Zato so se v Jugoslaviji osredotočali predvsem na to, kar so Anglo-Američani (ne nazadnje so to pričakovale tudi italijanske oblasti) od njih zahtevali – to je repatriacijo deportiranih.

SKLEPNE MISLI

Tekom članka smo prikazali, da so torej tudi v Jugoslaviji potekale preiskave glede deportacij. Namreč, ravno za to, ker se je okrog repatriacije teh izginulih oseb spletel diplomatski spor, v katerega sta bili vpleteni ne samo Italija in Jugoslavija, ampak tudi Britanci, Američani, Vatikan ter celo ICRC, so jugoslovanske oblasti iz strahu, da bi se problem pojavil tudi na Pariški mirovni konferenci (kar se nazadnje ni zgodilo), v začetku leta 1946 naročile preiskavo o usodi deportiranih oseb. Jugoslovanska vlada se je skušala čim bolje informirati, da bi bila pripravljena na morebitne očitke. Hkrati je bila v to prisiljena tudi zaradi seznamov oseb, ki so ji bili v tem času (do decembra 1946) uradno predani, in na katere je dolgovala odgovore svojim zaveznicam. Po naših podatkih, z izjemo prve anglo-ameriške diplomatske note iz oktobra 1945, na sezname jugoslovansko vodstvo kasneje ni dajalo več pojasnil. Eden izmed britanskih funkcionarjev v *Foreign Officeu*, F. A. Warner, je novembra 1947 menil, da je prvi seznam vseboval »številne absurdne napake« in temu pripisal razlog za neodzivnost jugoslovanske vlade na ostale diplomatske posege glede deportiranih.⁴⁰

K temu lahko dodamo, da preiskava, katere glavni izvedenec je bil Mirko Vratović, pravzaprav ni prinesla praktično nobenih pomembnih rezultatov. Kot je ugotavljal Vratović, zaradi kompleksnosti in nejasnosti dogodkov v času osvobajanja Trsta in Julijske krajine iz objektivnih razlogov ni bilo mogoče ugotoviti, kje se te osebe, če so še žive, nahajajo. Za to bi bila potrebna mnogo temeljitejša preiskava, ki bi trajala več let, vendar je jugoslovanska vlada, vsaj po nam znanih informacijah, ni nikdar naročila. Na podlagi tega lahko tudi sklepamo, da jugoslovansko vodstvo ni imelo v rokah dovolj zanesljivih podatkov, s katerimi bi se lahko zoperstavili očitkom glede deportiranih. Zatorej je raje »ignoriralo« vse posege glede deportiranih in upalo na to, da bo problem, slej kot prej, potonil v pozabo. Predvsem so na to upali po vzpostavitvi diplomatskih odnosov z Italijo, ki pa kljub vsemu vprašanja ni zajezilo, temveč problem zgolj premaknilo na (v glavnem) bilateralno raven. Ta se je zavlekel še vse do prve polovice 50-ih let. Med drugim so leta 1950 v Italiji predlagali, da bi v Jugoslavijo prišla delegacija italijanskega Rdečega

40 TNA FO 371/67412 R 14906/128/92, komentar na ovoju mape funkcionarja F. A. Warnerja, 13. 11. 1947.

križa ali mešana komisija, ki bi preiskala, kaj se je s temi osebami zgodilo.⁴¹ O tem v Jugoslaviji niso želeli niti slišati, saj so trdili, da nimajo razloga, da bi v državi skrivali italijanske državljane, hkrati pa se jim je zdelo nemogoče, da bi sploh obstajal še kak primer osebe, ki se v teh letih ni uspela javiti svojcem ali veleposlaništvu. Prepričani so bili, da tovrstna komisija ne bi prišla do boljših in natančnejših informacij, kot jih je do tedaj pridobila jugoslovanska vlada. Med drugim pa so izrazili nejevoljo glede tega, kako bi tovrstno komisijo, ki bi iskala »fašistične grobove« in grobove tistih, ki sploh nikdar niso bili v Jugoslaviji, razumelo jugoslovansko prebivalstvo. Italijanski veleposlanik v Beogradu, Enrico Martino, je v pogovorih z jugoslovanskimi predstavniki sicer priznal, da se zaveda, da teh oseb ni in da so bili žrtve dogajanja ob koncu vojne, vendar želi samo dobiti potrditev, da so te osebe preminule, da lahko na ta način obvesti svojce.⁴²

V jugoslovanski vladi so bili vznemirjeni zaradi vztrajanja Martina, naj se vendarle dovoli komisija Rdečega križa. Leo Mates, tedaj Kardeljev pomočnik na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, je tako dobil pooblastila, da italijanskemu veleposlaniku predloži ultimatum: na podlagi zbranih informacij so v Jugoslaviji prišli do dokončnega odgovora, da deportirancev ni in jih tudi nikdar ni bilo, zato okrog tega vprašanja ne bodo več razpravljali. Te osebe je treba šteti med vojne žrtve, bodisi vojaške kot civilne, katerih usoda je nepoznana (med drugim je Mates izpostavil, da je samo na ICRC zabeleženih več kot 10 milijonov takih primerov). Vsako nadaljnje postavljanje tega problema bodo v Jugoslaviji razumeli kot sovražno dejanje in s tem v zvezi postopali po predvidenih postopkih.⁴³

Iz pogovorov, ki jih je v Rimu okrog tega vprašanja imel veleposlanik Mladen Iveković, je razvidno, da je jugoslovanska vlada italijansko postavila pred resen ultimatum: če se bo kampanja okrog deportirancev nadaljevala, bo jugoslovanska vlada mednarodno javnost seznanila z dokumentacijo o fašističnih zločinih iz časa okupacije Jugoslavije.⁴⁴ Da ni šlo zgolj za prazne grožnje nam priča dejstvo, da je bilo s strani jugoslovanskih oblasti posameznim republikam naročeno, naj dostavijo vse gradivo in podatke o zločinih iz časa italijanske okupacije. Slednje bo uporabljeno v primeru, če bosta »italijanska vlada in tisk nadaljevala s pritiski glede tako imenovanih deportirancev«.⁴⁵

Vprašanje deportacij so torej v Jugoslaviji od vsega začetka jemali kot del povojnih obračunov, ki so se dogajali povsod v Evropi in so bili posledica nasilnih vojnih dinamik. Kot smo videli v uvodu, so bili tovrstni obračuni v Evropi pogosti in odvisni od številnih okoliščin, ter so se dogajali na različnih ravneh: »ljudska« maščevanja, represija odporiških gibanj in represija državnih oblasti. Tudi Julijska krajina pri tem ni bila izjema, sploh ker je bila druga svetovna vojna samo vrhunec raznarodovalne politike

41 Bil je to predlog, kot posledica tovrstne pobude goriške prefekture iz oktobra 1950 (AGPCM UZC, SEZ II, FVG JUG, b. 10 vol. 1, f. 4/46 2c, Prefettura di Gorizia za MAE, *Deportati Italiani in Jugoslavia*, št. 2517/ Gab., 19. 10. 1950).

42 AJ 836, f. I., I-3-b/347, *Zabeležka o razgovoru pomočnika ministra Vejevode z Martinom*, 17. 4. 1951.

43 AJ 836, f. I., I-3-b/347, *Zabeležka o razgovoru Matesa z Martinom*, 24. 5. 1951.

44 DA MSP, PA, 1951, f. 36, br. 46947, d. 26, Telegram Iveković-veleposlaništvo Rim za MIP, pov. br. 662, 19. 5. 1951.

45 DA MSP, PA, 1951, f. 39, br. 48347, d. 11, M. Karlič za Predsedništvo vlade NR Črne Gore, 10. 7. 1951.

fašističnih oblasti, ki je ozračje tega območja prežemala od 20-ih let. Preplet različnih dinamik obračunavanja je zato bilo težko nadzirati, predvsem pa težko raziskati usodo posameznih oseb. Iz teh razlogov so Jugoslovani prav gotovo pričakovali, da bo problem deportiranih kmalu potonil v pozabo. Kljub temu pa je italijanska vlada še več let po vojni vztrajala, naj se razreši vprašanje usode teh oseb. Ne nazadnje je vprašanje ponovno želela odpreti tudi po podpisu Londonskega memoranduma (1954), saj je naposled nove preiskave glede deportiranih naročila leta 1956. Glede resničnosti in zanesljivosti navedb o številu deportiranih in deportacij nasploh je za naslovno tematiko namreč zanimivo navesti, da je italijanska vlada tega leta Državnemu statističnemu uradu (*Istituto Centrale di Statistica*, ICS) naročila preiskavo glede deportiranih.⁴⁶ Dne 13. decembra 1956, tekem prve seje Študijske komisije za preiskavo deportiranih v Jugoslavijo (*Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia*), ki jo je z namenom preiskave ustanovil ICS, je tako funkcionar zunanjega ministrstva Corrado Orlandi Contucci izpostavil, da se je glede deportacij »veliko govorilo in pisalo, ne vedno objektivno, tako da je na podlagi pridobljenih podatkov težko reči, do katere mere so pogosto uporabljene številke zanesljive oziroma koliko so deformirane zaradi netočnosti in špekulacij«.⁴⁷

Vsekakor je velika vztrajnost italijanskega vodstva neprestano netila spore z jugoslovanskimi predstavniki, kar je v začetku 50-ih let, kot smo videli, privedlo do resnih ultimativ. Gre torej za eno izmed številnih spornih vprašanj povojnih bilateralnih odnosov med Italijo in Jugoslavijo, ki si v prihodnje prav gotovo zasluži bolj poglobljeno analizo.

46 AGPCM UZC, SEZ II, FVG JUG, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, MAE za Istituto Centrale di Statistica (ICS), *Indagine sui deportati in Jugoslavia*, n. 9830/18, 7. 9. 1956.

47 AGPCM UZC, SEZ II, FVG JUG, b. 10 vol. 1, f. 4/46 4a, Commissione di studio per l'indagine sui deportati in Jugoslavia, *Riunione del 13 dicembre 1956*, 13. 12. 1956.

»A REVOLUTION IN THE FULL SENSE OF THE WORD!«
THE RESULTS OF THE YUGOSLAV INVESTIGATION REGARDING THE
POSTWAR DEPORTATIONS FROM VENEZIA GIULIA

Urška LAMPE

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment, Čentur 1f,
6273 Marezige, Slovenia
e-mail: urskalampe@gmail.com

SUMMARY

With some exceptions, so far the postwar arrests and deportations from Venezia Giulia have not received much attention by Slovenian and Italian historiography. Especially rare are the studies regarding the Yugoslav viewpoint, which is probably due to the lack of sources. However, an in-depth research in the archives gives us some interesting material which can, to some extent, explain the Yugoslav perspective. Namely, in 1946, afraid that the Italian government will present the problem of deportees in front of the Paris peace conference, the Yugoslav authorities have started an investigation regarding the fate of the deportees. The scope of the investigation, conducted by Mirko Vratović, was mostly devoted to the question if the deportees could be found and, consequently, repatriated to Italy. The international community, especially the Anglo-Americans, the International Committee of the Red Cross and Vatican, have in fact handed to the Yugoslav government several lists of the alleged to be deported and claimed their repatriation. However, the results of the investigation were not of any help, since Vratović claimed that, in the given circumstances, it was not possible to understand who from the lists was really deported and who was a missing person as a consequence of war. Consequently, it was not possible to understand where and if they are located in Yugoslavia. As Vratović said, the first weeks after the liberation of Trieste were very confused and »a revolution in the full sense of the word!«. In the European context, the post-World War II retribution, mostly oriented towards the Nazis, their collaborators and the German population in general, was appearing on three levels: »people's« revenge, repression of resistance movements and repression of state authorities. The postwar repression in Venezia Giulia, in this context, does not seem to be any exception. Nevertheless, this became one of the many contentious points of postwar bilateral relations between Italy and Yugoslavia, which the Italian government sought to resolve up to the second half of the 50-ies.

Keywords: postwar revenges, deportations, Yugoslavia, Italy, Great Britain, United States of America, Venezia Giulia, Trieste, Mirko Vratović

VIRI IN LITERATURA

- AGPCM UZC, SEZ II, FVG JUG** – Archivio Generale della Presidenza del Consiglio dei Ministri, Roma (AGPCM), Ufficio per le Zone di Confine (UZC), Sezione II (SEZ II). Friuli Venezia Giulia (FVG), Jugoslavia e varie (JUG).
- AJ 836** – Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond 836 – Kancelarija maršala Jugoslavije, spoljnopolitička pitanja.
- ARS, SI AS 1487** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond Centralni komite Komunistične partije Slovenije (SI AS 1487).
- ARS, SI AS 1569** – ARS, fond SI AS 1569 – Glavni odbor KP Julijske krajine in Centralni komite KP Svobodnega tržaškega ozemlja.
- ARS, SI AS 1584** – ARS, fond Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v coni A Julijske krajine (SI AS 1584).
- ARS, SI AS 1931** – ARS, fond Republiški sekretariat za notranje zadeve (SI AS 1931).
- DA MSP, PA** – Diplomatski Arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd (DA MSP), Politička arhiva (PA).
- FRUS 1945** – United States Department of State, Foreign relations of the United States 1945. Diplomatic papers, 1945. General: political and economic matter. Volume II. Washington, United States Government Printing Office.
- OZE NŠK, NOB** – Odsek za zgodovino in etnografijo Narodne in študijske knjižnice, Trst (OZE NŠK), fond Narodno-osvobodilni boj (NOB).
- TNA FO 371** – The National Archives, Kew-London (TNA), Foreign Office, Political Departments: General Correspondence from 1906–1966 (FO 371).
- TNA WO 204** – TNA, War Office, Allied Forces, Mediterranean Theatre: Military Headquarters Papers, Second World War (WO 204).
- Bajc, G. (2006):** Operacija Julijska krajina. Severovzhodna meja Italije in zavezniške obveščevalne službe (1943–1945). Koper, Založba Annales.
- Bajc, G. (2011):** Zgodba neke diplomatske note: ozadje britanskega in ameriškega posega v Beogradu 23. in 24. oktobra 1945 glede deportacij Italijanov iz Julijske krajine. V: Bajc, G. & B. Klabjan (ur.): Pirjevčev zbornik: poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca. Koper, Univerzitetna založba Annales, 139–163.
- Bajc, G. (2012a):** Anglo-Američani in fojbe. V: Pirjavec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G. & G. Franzinetti: Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba, 297–325.
- Bajc, G. (2012b):** Aretacije, internacije in deportacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine: oris problematike in poskus primerjave. Acta Histriae, 20, 3, 389–416.
- Barral, G. (2007):** Borovnica ,45. Al confine orientale d'Italia. Memorie di un ufficiale italiano. Milano, Paoline.
- Bessel, R. (2009):** Germany 1945. From War to Peace. New York, Harper Collins.
- Cernigoi, C. (2005):** Operazione foibe tra storia e mito. Udine, Kappa Vu.

- Dassovich, M. (1997):** Sopravvissuti alle deportazioni in Jugoslavia. Trieste, Bruno Fachin Editore.
- De Zayas, A. M. (1977):** Nemesis at Potsdam. The Anglo-Americans and the Expulsion of the Germans: Background, Execution, Consequences. London, Routledge and Kegan Paul.
- De Zayas, A. M. (1993):** The German Expellees: Victims in War and Peace. New York, St. Martin's Press.
- De Zayas, A. M. (2006):** A Terrible Revenge. The Ethnic Cleansing of the East European Germans, 1944–1950. New York, Palgrave/Macmillan.
- Di Sante, C. (2007):** Nei campi di Tito. Soldati, deportati e prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia (1941–1952). Verona, Ombre corte.
- Gobbato, F. G. (2005):** Borovnica e altri campi per prigionieri di guerra nell'ex-Yugoslavia 1945–. Pordenone, Silentes Loquimur.
- Godeša, B. (2014):** Oblikovanje odnosa do sosednjih držav (Italija, Avstrija) v slovenskem/jugoslovanskem partizanskem gibanju (1941–1945). *Annales, Series Historia et sociologia*, 24, 4, 749–762.
- Hitchcock, W. I. (2009):** The Bitter Road to Freedom: The Human cost of Allied Victory in World War II Europe. New York, Free Press.
- Kacin Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935. Koper, Založba Lipa.
- Kacin Wohinz, M. & M. Verginella (2008):** Primorski upor fašizmu 1920–1941. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.
- Lampe, U. (2014):** Prevzgoja nemških vojnih ujetnikov v času druge svetovne vojne v Jugoslaviji. *Acta Histriae*, 22, 4, 955–970.
- Lampe, U. (2016):** Obeležji v spomin deportiranim iz Julijske krajine po drugi svetovni vojni v goriškem Parku spomina. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 2016, 4, 767–778.
- Lowe, K. (2014):** Podivjana celina: Evropa po drugi svetovni vojni. Ljubljana, Modrijan.
- Miccoli, F. (1994):** La ricerca storica sulle deportazioni (maggio 1945). *Nuova iniziativa isontina*, 10, 62–69.
- Miccoli, F. (1995):** La ricerca storica sulle deportazioni (maggio 1945) (2a parte). *Nuova iniziativa isontina*, 11, 34–41.
- Mlakar, B. (2013):** Poglavitne oblike in razsežnosti represije v povojni Evropi. *Prispevki za novejšo zgodovino*, LIII, 1, 18–31.
- Nemec, N. (1996):** Maggio '45: arresti, deportazioni ed esecuzioni nel goriziano e nella Venezia Giulia. *Nuova iniziativa isontina*, 12, 29–34.
- Orecchia, A. M. (ur.) (2008):** La stampa e la memoria. Le foibe, l'esodo e il confine orientale nelle pagine dei giornali Lombardi agli albori della Repubblica. Varese, Insubria University Press.
- Papo, L. (1984):** Prestrane: diario di un condannato a morte. Gorizia, L'Arena di Pola.
- Petrović, V. (2014):** Josip Broz Tito's summit diplomacy in the international relations of socialist Yugoslavia 1944–1961. *Annales, Series Historia et sociologia*, 24, 4, 577–592.

- Pirjevec, J. (2007):** »Trst je naš!« Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija.
- Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G. & G. Franzinetti (2012):** Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pupo, R. (2010):** Trieste ,45. Roma, Bari, Laterza.
- Pupo, R. & R. Spazzali (2003):** Foibe. Milano, Bruno Mondadori.
- Razzi, F. (1992):** Lager e foibe in Slovenia. Vicenza, Editrice Vicentina.
- Rossi Kobau, L. (2001):** Prigioniero di Tito 1945–1946. Milano, Mursia.
- Rumici, G. (2006):** Storie di deportazione. Pola e Dignano, maggio 1945. Testimonianze di istriani reduci dalle carceri di Tito. Gorizia, Edizione ANVGD.
- Spazzali, R. (1990):** Foibe. Un dibattito ancora aperto. Trieste, Editrice Lega Nazionale.
- Stafford, D. (2008):** Endgame 1945. Victory, Retribution, Liberation. London, Abacus.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst? Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, N. (2000):** Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 10, 2, 325–340.
- Troha, N. (2004):** Fojbe – zločin ali upravičeno kaznovanje. Odmevi aretacij, deportacij in usmrtejev med lokalnim prebivalstvom v Julijski krajini. *Acta Histriae*, 12, 2, 203–217.
- Troha, N. (2012):** Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih. V: Pirjevec, J., Dukovski, D., Troha, N., Bajc, G. & G. Franzinetti: Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba, 253–296.
- Troha, N. (2014):** Pogrešani: kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 v tržaški pokrajini aretirale jugoslovanske oblasti. V: Troha, N. (ur.): Nasilje vojnih in povojnih dni. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, 157–230.
- Valdevit, G. (ur.) (1997):** Foibe. Il peso del passato. Venezia, Marsilio.
- Wörsdörfer, R. (2009):** Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955. Bologna, il Mulino.